

informatief (en gelukkig onder aan de bladzijden afgedrukt). En toch wist ondergetekende lezer/recensent niet precies wat hij nou wijzer was geworden, toen hij het boek (opmerkelijk snel) uit had. Het is aardig, maar oppervlakkig, zou mijn eindoordeel zijn.

Mijn voornaamste bezwaar is, dat de auteur zijn hoofdstelling niet heeft weten waar te maken, namelijk dat de protestantse (lees)cultuur overwegend homogeen was. Feitelijk gaat Dane daarmee terug achter inzichten uit de bestaande wetenschappelijke literatuur. Ik verwachtte dat de auteur geprofiteerd zou hebben van de beschikbare kerkhistorische en historisch-pedagogische onderzoeksresultaten, maar dat doet hij onthutsend weinig. Regelmatig komen we de termen 'hervormd' en 'gereformeerd' tegen, maar veel inhoud krijgen die niet. Beide stromen lijken heel erg op elkaar, zo wordt de lezer voortdurend voorgehouden; maar wat voor stroom zou met name het disparate begrip 'hervormd' dan wel omvatten? Nog minder mededeelzaam is Dane over andere onderscheidende concepten in zijn onderzoeksverslag: 'evangelisch', 'Réveil', 'piëtistisch', 'bijbelse sfeer'. Door te benadrukken dat Jachin en de Nederlandse Zondagsschoolvereniging veelal dezelfde zondagsschoolboekjes toelaatbaar achtten en dat *De Spiegel* zowel hervormde als gereformeerde abonnees en foto's kende, wil Dane de lezer overtuigen dat het in protestants Nederland toch vooral een *toute-même* was. Maar is dat kerkhistorische onderscheid tussen hervormd en gereformeerd wel adequaat om naar de opvoedingsgeschiedenis te kijken? En, afgezien daarvan, hoe zit het met de protestanten die *De Spiegel* niet in huis wilden (of konden) hebben of die de zondagsschool een dubieuze instelling achtten? En hebben de oprichters van Jachin zich dan zozeer verkeken op hun eigen motieven, dat ze niet inzagen dat ze zich van de Nederlandse Zondagsschoolvereniging afscheidden om slechts een kopie met een iets andere denominatiekleur te stichten? Dat Van de Hulst voor veel protestanten een verademing en een kinderliteratuur-geweldenaar was, wil toch nog niet zeggen dat ze allen zijn boekjes op dezelfde manier beleefden en waardeerden? En hoe zit het met die groepen die niks van kinderbijbels of van Van de Hulst' zoetelijke babbilverhaaltjes moesten hebben? Een aantal van de ontwikkelingen die Dane meent te hebben aangetoond in de door hem onderzochte (en overigens nergens verantwoorde) periode, zijn mijns inziens niet zozeer fasen, maar naast elkaar bestaande subculturen binnen de protestantse zuil. Ik denk dat Dane een nog veel beter boek had geschreven, indien hij zich wat meer tijd had gegund.

Johan Sturm

J. Th. Lindblad, ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 20-22 September 1994* (Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, CLXVII; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, North-Holland, 1996, viii + 427 blz., ISBN 0 444 85807 5).

Gaat het goed met de economische geschiedenis van Indonesië? In kwantitatieve termen in ieder geval wel. Tussen 1983 en 1994 zijn er vijf internationale conferenties aan dit onderwerp gewijd (Canberra 1983, Groningen 1984, Jakarta 1991, Canberra 1992, Amsterdam 1994). Van vier conferenties zijn de resultaten in boekvorm gepubliceerd, waarvan de besproken bundel opstellen de laatste is. De eerste drie bundels bevatten respectievelijk vijftien, elfen veertien bijdragen, de laatste bundel telt er maar liefst drieëntwintig.

Van deze drieëntwintig opstellen zijn er elf die niet over een specifieke regio binnen Indonesië gaan. Van de overige, wel regio-gerichte artikelen hebben er zeven betrekking op Sumatra en slechts drie op Java. In de eerste bundel lag die verhouding nog andersom: tegenover vijf

opstellen over Java stond er slechts één dat uitsluitend over Sumatra ging. De overige gebieden van Indonesië waren zowel toen als nu niet of nauwelijks vertegenwoordigd.

In de meest recente bundel zijn er tien artikelen waarvan gezegd kan worden dat ze een bepaalde economische sector behandelen. Van deze artikelen gaan er acht over landbouw, wat voor een economie waar lange tijd 70 à 80% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was natuurlijk niet verwonderlijk is.

Zoals de titel van de bundel al aangeeft, gaan de opstellen vooral over de twintigste eeuw. Bovendien was het de bedoeling dat de artikelen iets zouden zeggen over Indonesië als een *national economy*. Dat is echter slechts tot een minderheid van de deelnemers doorgedrongen. Het is nog maar de vraag of de lezer daar nu rouwig om moet zijn. De inleiding op het thema van de *emerging national economy* is van de hand van Howard Dick, wiens bijdrage aan de conferentie van 1983 overigens bestond uit een verhandeling over hetzelfde onderwerp. Hij beoogt dat nationale economische integratie pas onder het 'nieuwe orde'-regime van Suharto behoorlijk van de grond gekomen is. Hij is bovendien van mening dat vragen over het tot stand komen van deze integratie 'should be the starting point for any economic history of modern Indonesia' (21), maar maakt allerminst duidelijk waarom. Peter Klein, die eveneens een inleidend artikel voor deze bundel schreef (in het geheel zijn er maar liefst drie inleidingen), schijnt ook wat moeite te hebben met deze nadruk op het nationale karakter van de Indonesische economie (17-19).

De deelnemers hebben zich, zoals gezegd, over het algemeen van het beoogde thema weinig aangetrokken. Dit is een niet ongebruikelijke gang van zaken bij conferenties met een thema, omdat de meeste wetenschappers nu eenmaal liever hun stokpaardjes berijden. Zo schrijft Roger Knight zoals gewoonlijk over suiker op Java, belichten Djuliaty Suroyo en Bob Elson aspecten van het cultuurstelsel, heeft Peter Post het over Japanse ondernemers, schrijft Elsbeth Locher-Scholten over het karakter van het Nederlandse imperialisme in Jambi, en behandelt Leslie Potter de bosexploitatie op Borneo. Echt erg is dat niet. De auteurs schrijven met kennis van zaken over hun onderwerp en behandelen soms aspecten die ook voor hun trouwe lezers nieuw zijn.

Toch is het voor een lezer die vertrouwd is met de economische geschiedenis van Indonesië uiteraard interessanter als er nieuwe wegen worden ingeslagen. Zo lijkt mij de belangstelling van Thomas Lindblad voor *business strategies* van grote Europese ondernemingen een gezond correctief op benaderingen die geheel gebaseerd zijn op beschrijving en analyse van anonieme marktkrachten. Het is bovendien een onderzoeksgebied met een behoorlijk groeipotentieel, gegeven het feit dat er in Den Haag nog talloze bedrijfsarchieven op bestudering wachten. Ook het door Freek Colombijn gekozen onderwerp, transportnetwerken (op West-Sumatra), leent zich voor navolging met betrekking tot andere gebieden in de archipel.

Soms gaat het ook wel eens een beetje mis als iemand zijn stokpaardje vaarwel zegt. Zo heeft Joep à Campo, die tot voor kort altijd over de KPM schreef, nu een artikel bijgedragen over 'the rise of corporate enterprise' in de periode 1893-1913, in navolging van Lindblad die eerder soortgelijke analyses publiceerde over de daarop volgende periode. Het onderwerp, groei en fluctuaties van de investeringen van particuliere ondernemingen, is interessant genoeg, maar het artikel is zo goed als onleesbaar omdat het een dermate rigide systematiek volgt dat de lezer al gauw het spoor bijster is. À Campo is blijkens zijn inleiding bekend met het bestaan van de reeks statistische bronnenpublicaties *Changing economy in Indonesia*. In zijn bibliografie ontbreekt echter deel VII van die reeks, van de hand van Willem Korthals Altes, waarin nu juist jaarlijkse cijfers voor investeringen en dividenden per bedrijfstak gegeven worden.

Ten slotte moet me van het hart dat een beetje meer aandacht voor de uitvoering van deze publicatie geen kwaad had gekund. Zo ontbreekt er bijvoorbeeld een register en zijn er wel erg

veel fouten in de tekst blijven zitten, met als gevolg dat de bedoeling van de auteur soms niet duidelijk is. Ook heeft het boek een uitgesproken saai uiterlijk. Verkoop via de boekhandel lijkt dan ook voor de uitgever geen hoge prioriteit te hebben. Wie het boek daarom laat liggen doet zichzelf echter tekort.

Peter Boomgaard

J. C. Dekker, *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering. Een mentaliteitsstudie* (Dissertatie Katholieke universiteit Brabant 1996; Middelburg: J. C. Dekker, 1996, xiv + 626 blz., ISBN 90 90100946).

Eind maart 1892 begon een aantal boeren in het Noord-Limburgse Tungelroy (bij Weert) in het bakhuisje van H. Peerlings naar Belgisch voorbeeld met het gezamenlijk verwerken van hun melk tot boter. Het was het kleine begin van wat uiteindelijk zou uitgroeien tot een van de grootste ondernemingen op het gebied van de zuivelbereiding in ons land, de Campina Melkunie. De geschiedenis van die coöperatieve zuivelbereiding op de zuidelijke zandgronden tot 1950 heeft Janine Dekker, van oorsprong sociologe, uitvoerig beschreven in haar proefschrift, dat ze in december 1996 verdedigde aan de Katholieke universiteit Brabant. In haar boek betoogt ze in gedreven stijl dat de totstandkoming van deze kleine — en in onze ogen uiterst primitieve — fabriekjes een hefboomfunctie vervulde in het complex van vernieuwingen dat vanaf omstreeks 1890 het platteland van de zuidelijke zandgronden snel van karakter deed veranderen. Daarbij werd geprofiteerd van de aantrekkende conjunctuur en de snelle ontwikkelingen op het gebied van infrastructuur en techniek.

Na de inleiding en een hoofdstuk waarin de situatie in de landbouw op de zuidelijke zandgronden van vóór 1890 wordt geschetst, volgen acht hoofdstukken, verdeeld over een viertal thema's, door Dekker als 'kaders' aangeduid. In feite gaat het daarbij om evenzovele invalshoeken van waaruit opkomst en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelbereiding worden benaderd. In de eerste plaats komt daarbij het feitelijk ontstaan van de coöperaties en hun ontwikkeling in tijd en ruimte aan de orde. Dit deel van het boek omvat een gedetailleerde beschrijving van de gang van zaken in onderscheiden sociaal-geografische regio's in beide zuidelijke provincies. Vervolgens komt in een tweede kader, ook vaak heel gedetailleerd, de technologie van de zuivelbereiding en de organisatie van de afzet aan de orde. Binnen een derde kader worden de economische facetten behandeld van deze eerder beschreven ontwikkelingen voor het landbouwbedrijf. Ten slotte wordt binnen het vierde kader uitgebreid ingegaan op de vele andere organisaties die op het terrein van de landbouw werkzaam waren en *last but not least* wordt de socio-culturele transformatie uiteengezet die gepaard ging met het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de zuivelcoöperaties. In feite is dit hoofdstuk het culmineerpunt van het hele boek, dat als een van de ondertitels *Een mentaliteitsstudie* voert. Ten slotte is er dan nog een elfde, evaluerend hoofdstuk.

Het 626 pagina's tellende boek is opvallend breed van opzet. De vraag is echter of heel die breedte echt zinvol was. Juist door de brede opzet namelijk, valt het ontbreken van een aantal elementen uit het hele complex van ontwikkelingen extra op; elementen, die de heroriëntatie van landbouw en platteland op de zandgronden mede mogelijk maakten. Zo de varkenshouderij. Hoewel op de ontwikkelingen in de rundveehouderij vrij uitvoerig wordt ingegaan, blijft de varkenshouderij als onlosmakelijk onderdeel van het productiecomplex op wat landbouwkundigen het 'etagebedrijf' plachten te noemen, buiten beeld. Dat is jammer, want men kan